

УДК [94:331.105.44] (477)

Добровольська Г.О., Академія праці та соціальних відносин Федерації профспілок України, м. Київ.

Добровольська Ганна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України, м. Київ. У 1995 р. закінчила історичний факультет Донецького державного університету. Сфера наукових інтересів – “Профспілки незалежної України”

Боротьба профспілок за підвищення життєвого рівня громадян України (1991-2002 рр.)

У статті розкриваються основні показники рівня життя громадян України в період 1991-2002 рр., аналізуються причини його зниження, а також дається оцінка роботи профспілок, спрямованої на підвищення добробуту населення нашої країни.

In article the basic parameters of a standard of living of citizens of Ukraine are opened during 1991-2002, the reasons of its decrease are analyzed, and also the estimation the robot of the trade unions, directed on increase of well-being of the population of our country is given.

Основним показником ефективності соціальної політики держави є достатній рівень життя населення. Перебудова економічних відносин за умов господарської кризи, різкого спаду виробництва, інфляції, зміни форм власності призвела до падіння життєвого рівня населення, зменшення його платоспроможного попиту, поляризації суспільства за рівнем доходів, зростання безробіття, неповної зайнятості працюючих, багатомісячних затримок з виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, різкого зниження рівня заробітної плати та пенсій, зростання цін практично на всі види товарів, тарифів на житлово-комунальні та побутові послуги.

Наслідком цього стали різке зниження рівня життя переважної більшості населення, вимушена міграція, загострення криміногенної ситуації, спад рівня народжуваності та збільшення смертності, розпад інституту сім'ї, зростання дитячої безпритульності та захворюваності населення (особливо на СНІД, туберкульоз), передусім дитячої.

Тому, на нашу думку, назріла необхідність з'ясувати основні показники життєвого рівня громадян України упродовж 1991–2002 рр.,

проаналізувати основні причини його зниження та дати оцінку діяльності профспілок, спрямовану на підвищення рівня життя працівників.

Вищезазначені проблеми в тій чи іншій мірі висвітлені в роботах таких науковців, як Г.Осовий, О.Стоян, Н.Якуненко, Н.Мельник [1].

Упродовж досліджуваного періоду майже третина населення опинилася за межею бідності. За визначеними оцінками, до категорії бідних в Україні належало 27,8% населення (13,7 млн.), до злидених – 4,2% [2]. Слід зазначити, що склад бідних практично не відрізнявся від складу населення, що жило у крайній бідності. Найбільше страждали багатодітні сім'ї та сім'ї з дітьми до 3-х років.

Значним було розшарування населення за рівнем грошових витрат: розрив між найбільш і найменш забезпеченими громадянами становив 12,5 раза.

Зауважимо, що за міжнародними стандартами Україна належала до держав з високим ступенем нерівності населення за доходами та споживанням, причому ця нерівність постійно зростала.

Погіршилися структура й якість

споживання населення. Найбільша частка сукупних витрат (62,5%) громадян йшла на харчування, оплату послуг – 16,5%, на придбання непродовольчих товарів – лише 12% їх бюджету. Як відомо, основу харчування становлять м'ясні, молочні та хлібні продукти, овочі й картопля, споживання яких через обмеженість доходів переважної частини населення зменшувалося. Наприклад, у відношенні до 1990 р. споживання м'яса на душу населення в 1999 р. становило лише 48,4%, молока – 56%, яєць – 58,1%, рибних продуктів – 41,1%. Аналогічна ситуація мала місце у споживанні цукру, жирів, фруктів [3]. До речі, за душевим споживанням фруктів та ягід Україна відставала від розвинутих країн у 4 рази [4].

В цілому протягом 1991-2000 рр. питома вага вартості харчування в структурі витрат збільшилася з 32,8 до 64%, але якість раціону значно погіршилася. Так, у 1999 році енергетична цінність добового раціону становила лише 2505 ккал (у 1990 р. – 3597 ккал) [5].

Падіння реальної заробітної плати призвело до того, що її розміри не забезпечували працівнику обсягів споживання матеріальних благ, достатніх для відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці. Більше третини працюючих у галузях економіки одержували зарплату, нижчу від діючого нормативу межі малозабезпеченості (118,3 гривні), а понад 70% – меншу від затвердженого прожиткового мінімуму (на 2000 р. – 270,1 грн. на одну особу) [6].

Аналіз джерельної бази засвідчує, що профспілки України неодноразово звертали увагу уряду на різку невідповідність у співвідношеннях між розмірами прожиткового мінімуму й мінімальних соціальних гарантій.

Яку ж, власне, роботу проводили профспілки України для підвищення життєвого рівня громадян?

Федерація профспілок України була ініціатором та одним з авторів Закону України “Про вартісну величину межі малозабезпеченості”, прийнятого 4 жовтня 1994 р. [7]. В ньому було враховано позицію профспілок щодо визначення розміру межі малозабезпеченості не середньостатистичним, а комбінованим нормативно-статистичним методом, як більш реальним і об'єктивним для оцінки вартості життя.

Саме з ініціативи ФП України у листопаді 1995 р. Верховною Радою України було розглянуто питання щодо поетапного впровадження вартісної величини межі малозабезпеченості для доплат непрацездатним громадянам. А з першого серпня 1996 р. Кабінет

Міністрів України затвердив величину сукупного доходу, що дало право на допомогу непрацездатній особі, якщо він на кожного члена сім'ї не перевищував 37 гривень. Цей вид цільової грошової допомоги було призначено 3,5 млн. пенсіонерів, що становило 25% їх загальної чисельності. Таким чином, майже третині їх було забезпечено грошову допомогу на прожиття.

Важливим напрямом роботи професійних спілок щодо підвищення життєвого рівня громадян було питання індексації доходів. Прийнятий ще у липні 1991 р. Закон України “Про індексацію грошових доходів населення” мав на меті встановлення державних гарантій для захисту купівельної спроможності громадян в умовах швидкого зростання цін на споживчі товари і послуги [8].

Практика індексації доходів підтвердила достатню на той час надійність механізму підтримки рівнів купівельної спроможності громадян. Упродовж 1992 р. частка мінімальної зарплати у вартісній величині мінімального споживчого бюджету була досить стабільною. Однак прийняття Декрету Кабінету Міністрів України “Про тимчасове припинення індексації грошових доходів населення” знаменувало собою новий етап розгортання соціально-економічної кризи: перехід на “ручне управління” в умовах галопуючої інфляції, втрати соціальних орієнтирів у регулюванні грошових доходів громадян. Мінімальні гарантовані державою рівні доходів повністю втратили властиву їм роль.

Варто наголосити, що саме з ініціативи ФПУ Верховна Рада України 21 листопада 1996 р. прийняла постанову “Про Декрет Кабінету Міністрів України “Про тимчасове припинення індексації грошових доходів населення” [9]. На виконання зазначеної постанови Кабінет Міністрів України вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону України “Про внесення змін до Закону Української РСР “Про індексацію грошових доходів населення”. Під час доопрацювання законопроекту Кабінету Міністрів України було реалізовано пропозицію Федерації профспілок про встановлення 5-відсоткового порога індексації замість 15-відсоткового, який пропонувався Кабінетом Міністрів, внаслідок чого індексація проводилася б при значно нижчих темпах інфляції.

Безумовно, в умовах скорочення реальних доходів населення надзвичайно актуальним стало запровадження комплексного підходу в наданні адресної підтримки найбільш вразливим категоріям громадян.

Упродовж досліджуваного періоду було прийнято чимало нормативних актів, державних

програм, розпоряджень Президента України щодо соціального захисту малозабезпечених сімей, материнства, дитинства, але, на жаль, більшість з них носила декларативний характер. Основна причина цього полягала у недостатньому державному фінансуванні.

Слід зазначити, що за 1997-2002 рр. Верховною Радою України було прийнято низку законів, спрямованих на поліпшення соціального захисту матерів, які виховували дітей, дітей-інвалідів, інвалідів дитинства, малозабезпечених сімей. Загальним у цих законах було те, що вони, відповідно до Конституції України, визначали державну допомогу на рівні прожиткового мінімуму. Але у зв'язку з тим, що прожитковий мінімум застосовувався лише як орієнтовна оцінка рівня життя, державна допомога продовжувала надаватися у нижчих розмірах, ніж це було передбачено законодавством. Розмір допомоги визначався у відсотках до рівня забезпеченості прожиткового мінімуму, який у 2002 році становив лише 80 грн. на особу.

Законодавство України не давало чіткого визначення поняття “рівень забезпечення прожиткового мінімуму”, не визначало порядок і методику його розрахунку. Фактично механізм визначення розміру соціальної допомоги на основі рівня забезпечення прожиткового мінімуму призводив до порушення конституційних прав громадян України.

Як свідчить аналіз документів, чільне місце в діяльності Федерації профспілок України займали питання соціального захисту сімей з дітьми. Її представники брали участь в обговоренні на семінарах-нарадах, організованих Міністерством праці та соціальної політики, проекту Закону України “Про державну соціальну допомогу”, використовували всі важелі Генеральної угоди щодо вирішення цих проблем.

Щоб привернути увагу широкої громадськості до необхідності поліпшення соціального захисту материнства і дитинства та визначити напрями підвищення ефективності державної політики з цих питань, ФПУ за участі народних депутатів України, представників міністерств, відомств, Дитячого фонду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини провела у травні 2001 р. “круглий стіл” на тему “Соціальний захист материнства і дитинства”. За його підсумками було підготовлено звернення до уряду та Верховної Ради України [10].

Упродовж досліджуваного періоду управління виконавчого апарату Ради ФПУ з питань соціального захисту взяло участь в опрацюванні проектів таких законів України, як: “Про статус та основи соціального захисту

інвалідів”, “Про внесення змін до Закону України “Про зайнятість населення” – та підготовці до них відповідних зауважень і пропозицій.

Слід підкреслити, що не залишалися осторонь уваги профспілок і проблеми інвалідів.

Значимо, що проблема людей похилого віку була надзвичайно актуальною для нашої держави в досліджуваній період, де їх налічувалося 23,4 млн., і тенденція до зростання чисельності таких людей залишалася. Середня тривалість життя в Україні постійно знижувалася. Наприклад, у 2002 р. вона становила для чоловіків – 61,2, а для жінок – 72,7 року. Отже, різниця у цих показниках сягала 11,5 року і була найвищою в світі. Майже кожна друга людина похилого віку була інвалідом, ветераном війни чи праці.

Глибокі кризові явища, які сталися в Україні у сферах суспільного життя, спад виробництва, постійне зростання цін, відсутність належного контролю з боку владних структур за дотриманням законів України, пов'язаних із соціальним захистом пенсіонерів, ветеранів та інвалідів, вкрай негативно вплинули на забезпечення державних гарантій зазначеним категоріям населення, призвели до різкого зниження рівня життя, зубожіння та вимирання громадян.

На законодавчому рівні держава гарантувала громадянам похилого віку можливості в економічній, соціальній, політичній сферах, сприятливі умови для повноцінного способу життя. Пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що були основним джерелом існування, повинні були забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого Законом. У 2001 р. прожитковий мінімум на непрацездатну особу становив 248,77 грн., але, всупереч цьому, мінімальна трудова пенсія за віком становила 39 грн., а максимальна – 117 грн. Відповідно до Закону України “Про Державний бюджет України на 2001 рік”, рівень забезпечення прожиткового мінімуму для надання державної допомоги становив тільки 65 грн.

Отже, виходячи зі встановленого критерію, у 2000 р. до категорії бідних в Україні належали 26,7% населення, вкрай бідних – 14,7%. Значною за масштабами групою бідних були пенсіонери: 44,5% бідних становили домогосподарства, де були пенсіонери, причому 41,8% з них – це домогосподарства, де були непрацюючі пенсіонери, і 9,3% – де тільки непрацюючі пенсіонери.

Незважаючи на це, з року в рік зменшувалися бюджетні асигнування на соціальний захист громадян похилого віку. Так,

видатки на пільговий відпуск ліків для ветеранів війни становив 10%, на зубне протезування – 8%, санаторно-курортне лікування – 6%, забезпечення скрапленням газом – до 10%, виділення інвалідам автомобілів – близько 2% від необхідного.

У занедбаному стані перебував ряд госпіталів для ветеранів війни. До того ж ліків їм виділялося лише 20% від потреби, а харчування не перевищувало 40% біологічної норми.

Наведені факти ще раз засвідчують скрутне становище, у якому перебували пенсіонери, ветерани та інваліди.

Саме тому профспілки, як найбільш масова організація трудящих, не могли стояти осторонь зазначених проблем. Представники Федерації профспілок надавали допомогу в підготовці та проведенні IV (позачергового) з'їзду Союзу організацій інвалідів України, брали участь у заходах, присвячених Міжнародному дню інвалідів, у Національному багатосторонньому семінарі “Професійна реабілітація та зайнятість інвалідів в Україні” та в інших, у тому числі й міжнародних, семінарах та конференціях. Важливо, що Федерація профспілок України була одним із засновників всеукраїнської благодійної акції “Милосердя”, в ході якої щороку надавалася різноманітна допомога пенсіонерам, інвалідам, ветеранам війни і праці.

Зокрема, у рамках благодійної акції “Милосердя” профспілки організували обстеження матеріально-побутових умов пенсіонерів, ветеранів війни та праці, стану їхнього здоров'я, визначали, хто з них найбільше потребував адресної допомоги. За допомогою профспілкових організацій для людей закуповувалися теплий одяг, паливо на зиму, овочі та ліки, ремонтувалося житло, передплачувалися газети, формувалися продуктові набори, надавалася грошова допомога, а також влаштовувалися концерти, святкові вечори, подорожі по місцях бойової слави, відвідування театрів, інші культурні заходи [11].

У 1999 та 2000 рр. за активної участі ФПУ були проведені парламентські слухання про виконання законодавства з питань соціального захисту пенсіонерів та ветеранів і вжиття невідкладних заходів щодо його поліпшення.

Особливо необхідно зазначити, що значну увагу профспілки приділяли питанням надання соціальних пільг та компенсацій, недопущення їх зменшення для малозабезпечених верств населення.

У 1997 р. Кабінет Міністрів України вніс

на розгляд Верховної Ради України законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування пільг з оплати спожитої енергії, в 1998 р. – щодо пільг на послуги зв'язку, а у 1999 р. – щодо пільг з оплати житлово-комунальних послуг. Ці законопроекти не були підтримані ані народними депутатами України, ані профспілками.

Необхідно підкреслити, що саме профспілкова сторона через Генеральну угоду на 1999–2000 рр. запропонувала провести експертизу існуючих пільг та компенсацій і за її підсумками підготувати пропозиції щодо впорядкування категорій користувачів пільг за службовою ознакою. З цією метою було створено три робочі групи, до складу яких входили фахівці від урядової сторони та профспілкових органів. Однак після ретельного вивчення цих питань, єдиного рішення так і не було прийнято.

У рамках Генеральної угоди на 2002–2003 рр. знову була передбачена норма щодо розробки за участю профспілок механізму переходу від категорійного надання соціальних пільг до адресної соціальної допомоги. Однак Кабінет Міністрів України, порушуючи норми Закону України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, а також Генеральної угоди, прийняв без погодження з профспілками постанову від 2 березня 2002 р., якою затвердив Стратегію заміни системи пільг на адресну грошову допомогу населенню.

Як свідчить аналіз документів, членські організації ФПУ неоднозначно висловлювалися стосовно цього документа. Окремі з них вважали передчасним перехід від системи пільг до адресної грошової допомоги. Однак більшість підтримали необхідність цього.

В цілому позиція профспілок полягала в тому, що з огляду на можливі негативні соціально-економічні наслідки таких змін було необхідно визначити основні принципи та критерії, що регламентуватимуть право на одержання пільг, компенсацій або адресної грошової допомоги, які, на жаль, Стратегією не були визначені. Головним із цих критеріїв, на погляд профспілок, повинен був стати середньодушовий дохід, нижчий за прожитковий мінімум.

Повинна була зберегтися система пільг з окремих видів послуг для деяких категорій громадян відповідно до їх соціального статусу (наприклад пільги для інвалідів з оплати за проїзд міським пасажирським, приміським та міжміським транспортом; встановлення

Література

1. Осовий Г.В. Досягнення ефективного соціального захисту в несприятливих умовах // Профспілкова газета. – 1994. – 12 жовтня. – С. 3; його ж. Межа малозабезпеченості: Чи може її подолати Україна? // Профспілки України. – 1996. – № 1-2. – С. 20-34; його ж. Актуальні проблеми діяльності профспілок та соціального захисту населення України // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2000. – № 3. – С. 119-122; Стоян О.М. Про хід виконання заходів та подальші дії ФПУ щодо захисту соціально-економічних інтересів членів профспілок в умовах поглиблення кризи в країні та зниження життєвого рівня населення // Вісник Федерації профспілок України. – 1993. – № 3. – С. 2-11; його ж. Нова роль і функції профспілок України // Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. – 1996. – 2-3 квітня. – С. 3-32; його ж. 10 років діяльності Федерації професійних спілок України: досвід, уроки, перспективи // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2000. – № 3. – С. 7-12; його ж. Соціальна політика держави та профспілки // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С. 303-346; Якуненко Н., Мельник Н. Аналіз ефективності системи державних соціальних допомог в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 1. – С. 15-22.
2. Осовий Г.В., Жуков В.І., Руденко В.М., Семенихін В.О. Соціально-трудова відносина: питання теорії та практики в Україні. – К., 2005. – С. 299.
3. Україна: утвердження незалежної держави / Н.П. Барановська, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. / Під ред. В.М. Литвина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С. 312-313.
4. Осовий Г.В., Жуков В.І., Руденко В.М., Семенихін В.О. Вказ. праця. – С. 304.
5. Там само. – С. 301.
6. Україна: утвердження незалежної держави. – С. 313.
7. Закон України “Про вартісну величину межі малозабезпеченості” // Голос України. – 1994. – 18 жовтня.
8. Закон України “Про індексацію грошових доходів населення” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 42. – Ст. 551.
9. Постанова Верховної Ради України “Про тимчасове припинення індексації грошових доходів населення” // Урядовий кур’єр. – 1996. – 12 грудня.
10. Федерація професійних спілок України (від з’їзду до з’їзду). – Ч.1. – К., 2002. – С. 81.

Надійшла до редколегії 23.02.2007 р.